

UNIVERSITY OF COPENHAGEN

Retorik

Mediet for medborgerskab

Villadsen, Lisa Storm; Kock, Christian Erik J

Published in:
Ideer vi lever på

Publication date:
2008

Citation for published version (APA):
Villadsen, L. S., & Kock, C. E. J. (2008). Retorik: Mediet for medborgerskab. I F. Collin, & J. Faye (red.), *Ideer vi lever på: Humanistisk viden i videnssamfundet* (s. 132-152). København: Akademisk Forlag.

RETORIK: MEDIET FOR MEDBORGERSKAB

Af Christian Kock og Lisa Storm Villadsen

Retorikken er en central del af vores sociale liv. For at forstå retorikkens betydning for samfundets indretning og daglige drift, er det misvisende at betragte den alene som formidling af forudgivne indsigter eller argumenter; den er også et erkendelsesmiddel, den er værktøj for samfundets idéudvikling. Opmærksomhed på de retoriske normer i et givet samfund er et godt udgangspunkt for en bredere forståelse af de sociale og andre strukturer der præger det. Her fokuserer vi på to overordnede vinkler på retorik: dels dens rolle i *tilblivelsen og formidlingen* af selve de synspunkter, holdninger og værdier der er grundlaget for debatten, dels som medium for offentlig *debat*.

Enhver kan se retorikkens rolle i dagligdagen når Anders Fogh Rasmussen annoncerer Danmarks deltagelse i Irak-krigen, når Helle Thorning-Schmidt holder kandidatortale til formandsvalget for Socialdemokraterne, eller når Dronningen læser sin nytårstale til nationen. Men også i en ugentlig nyhedsmail fra ledelsen til alle medarbejdere, i pressemeddelelser om driftsforstyrrelser hos DSB, eller i tv-dokumentarens fremstilling af dagligdagen på en plejehospital, er retorikken på spil.

I modsætning til de antagelser der måske ligger til grund for nyere sprogbrugs ufrivillige "post"-metaforik, hvor talere "adresserer" både modtagere og emner, er retorik en udpræget dialogisk og kontekstafhængig praksis. Retorik er ikke blot en konvolut hvori meddelelsen ligger intakt og uberørt af smudsige overtalesestricks. Fra retorikkens synspunkt vil budskabets karakter og indhold altid være uløseligt knyttet til den konkrete situation hvori ytringen opstår. Tid, sted og anledning har naturligvis afgørende betydning for hvordan en ytring former sig, og man kan derfor ikke bare "lægge" det "samme" budskab i to forskellige "konvolutter" (fx sætte den samme tekst på en hjemmeside som er trykt i en brochure) og sende det af sted til to forskellige modtagergrupper. Retorisk indsigt begynder med at forstå at kommunikation altid foregår på konkrete præmisser og er grundlæggende

interaktiv. Derfor har retorikken noget at byde på i forståelsen af hvorfor noget lykkes og så meget går galt i offentlig debat og kommunikation.

Retorikken er sammen med filosofien det ældste humanistiske fag – og et fag der stadig genopstår. Fra sin tilsynkomst som kundskabsfag (*tekne*) i det antikke Hellas' eksplosive intellektuelle udvikling i det 5. og 4. årh. f. Kr. har retorikken indgået i den vestlige kulturs udvikling op til vore dage, med særlig stor indflydelse først i den græsk-romerske kultur og siden i renæssancen.

Retorik er til stede over alt, og faget nyder generelt stor interesse i vor tid – ikke mindst fordi den giver praktiske råd om god mundtlig og skriftlig fremstillingsevne. Interessen i undervisning i dette aspekt af faget er stadig stigende og afspejler en tid hvor kommunikation og formidling er nøgleord i samfundsorganiseringen.

Den første væsentlige tekst om retorik stammer fra Aristoteles, hvis *Retorik* stadig udgør en central del af fagets teoretiske og begrebsmæssige grundlag. Aristoteles definerer retorik som ”en kunsten, der sætter os i stand til at mønstre de mulige overbevisende momenter i ethvert givet stof” (*Retorik* A.II.1; 1355b) Traditionelt har retorikkens fokus da også især været defineret som læren om det overbevisende, til tider mere snævert som *overtalelsens kunst*. Selvom der er givet mange forskellige svar på hvor bredt eller snævert denne overtalelse eller overbevisning skal forstås, er der dog generel enighed om at retorik handler om kommunikation som er *hensigtsbestemt* og altså møntet på at *påvirke* andre mennesker i tanke og/eller handling.

Denne intention om at påvirke andre har samtidig været afgørende for den mistro som retorikken traditionelt har mødt. Der er næppe det aspekt af vort liv hvor vi ikke løbende forsøger – i mundtlig eller anden kommunikation – at påvirke vore medmennesker til at tænke eller gøre noget bestemt. Denne centrale placering af påvirkningsviljen gør ikke bare faget synligt, men også kontroversielt, for dets etiske aspekter er åbenlyse; bliver vi bare ”overtalt” (evt. manipuleret mod vores vilje eller på bekostning af saglig oplysning eller

overvejelse), eller bliver vi overbevist ved hjælp af fyldestgørende information, redelig argumentation og relevante appeller til både følelse og fornuft?

Det retoriske sprogsyn

Som svar på sådanne kritiske spørgsmål fastholder retorikken det værdifulde i sin tilgang til kommunikation. Den møder skeptikerne med et sprogsyn der vender diskussionen 180 grader og peger bl.a. på at dén, først af alle humane fag og i lange tider helt alene, faktisk har stået for en realistisk sprogopfattelse der kan forklare hvorfor mennesker overhovedet taler. Hvilken funktion skulle det nemlig have i menneskelivet hvis folks ytringer alene var ”billeder af kendsgerninger”? (Dette udtryk er hentet fra Ludwig Wittgensteins tidlige sprogfilosofi, en filosofi han senere dementerede kraftigt med sin lære om ”sprogspil”.)

Et beslægtet, naivt sprogsyn var udbredt i den videnskabsbegeistrede oplysningstid. I *Gulliver's Rejser* (1726) gør Jonathan Swift tykt grin med denne tro på et rent og "uretorisk" videnskabeligt sprog, der blot skulle afbilde tingene: De lærde mænd i landet Laputa har så stor mistillid til sproget at de bærer rundt med sække fulde af ting på ryggen – så kan de fremvise *tingene selv* når de vil ytre noget, og behøver ikke det bedrageriske sprog! Men retorikere har (ligesom Swift) hele tiden ment at den tankegang er vrøvl; vi taler selvfølgelig sammen for at påvirke hinanden, eller som en af det 20. århundredes store retoriske tænkere, Kenneth Burke, har sagt: retorik er ”brug af sproget som symbolsk middel til at fremkalde samarbejde hos væsener der fra naturens hånd reagerer på symboler” (1969, 43).

Først i sidste del af det 20. århundrede kom en mere ”retorisk” sprogopfattelse til ære og værdighed i filosofien – hos den sene Wittgenstein med hans ”sprogspil”, hos J.L. Austin, der skrev om ”hvordan man gør ting med ord”, og hos ”sproghandlings”-filosoffer som John Searle og mange andre. Også i lingvistikken trængte den synsmåde langsomt frem at sproget i sit væsen er retorisk eller ”argumentativt” – tydeligst hos den franske lingvist Oswald Ducrot, der har mange elever i Danmark. Jovist, andre filosoffer og filologer har hævdet en sådan opfattelse tidligere, men ikke vundet gehør. Friedrich Nietzsche var en af

de få store tænkere i 1800-tallet der interesserede sig for retorik. I 1874, som ung Basel-professor i klassisk filologi, holdt han en meget velforberedt forelæsningsrække om oldtidens retorik hvori han bl.a. angreb den udbredte idé at retorik er lig med påklistrede sproglomster (det journalister kalder ”ren retorik”). Det retoriske i sproget er tværtimod en del af dets natur; faget retorik er “en videreudvikling i forstandens klare lys af de kunstmidler der ligger i selve sproget”, siger Nietzsche. Og videre:

Der findes slet ikke noget der hedder sprogets uretoriske “naturlighed” [...] Sproget selv er et resultat af lutter retoriske kunster; den evne, som Aristoteles kalder retorik, nemlig at finde dét og gøre dét gældende ved enhver sag som virker og gør indtryk, er tillige sprogets væsen (1995, 425-426).

Det siger noget om retorikkens ringe omdømme i 1800-tallet at Nietzsche holdt sine forelæsninger i et privat hjem for et publikum på to: en tyskstuderende og en jurist. Også i vore dage møder tanken om at sproget er til for at virke og påvirke, modstand fra mange sider. Jürgen Habermas har ganske vist bygget videre på den nye tænkning om sprog handlinger etc., men man må ifølge ham ikke bruge sproget ”strategisk”, dvs. tale for at *påvirke* hinanden. Og så er vi tilbage ved gåden: Hvorfor taler vi så overhovedet?

Retoriske grundbegreber

Aristoteles kan på mange måder anses som retorikkens grundlægger, og mange af hans tanker og begreber lever videre i moderne forståelser af faget.

Retorikken har siden Aristoteles arbejdet med antagelsen om at overtalelse tager mange forskellige former. Dette ligger i logisk forlængelse af anerkendelsen af muligheden for forskellige syn på en sag og indebærer en afvisning af at sagens omstændigheder i sig selv nødvendigvis rummer svaret på dens løsning når blot vi får den undersøgt til bunds. I *Retorik* går Aristoteles rimeligt nok ud fra at en væsentlig kilde til overtalelse ligger i sagens fakta og de faktuelle omstændigheder omkring den. Han kalder det *atekniske bevismidler*, dvs. de ligger uden for den egentlige retoriske fagkundskab (*tekne*). Men de skal forstås i samspil med hvad han kalder de *tekniske bevismidler*. Et mere tidssvarende

ord end bevismiddel er *appelform*. Aristoteles identificerer tre appelformer: *logos*, *etos* og *patos*. Disse omfatter de aspekter på sagen som taleren har mulighed for at påvirke.

I vores kultur er vi primært orienterede imod fornuften som grundlaget for viden og som garant for det rimelige i evt. at ændre opfattelse af noget. Aristoteles' *logos*-appel refererer da også til talerens anvendelse af faktisk information og den motiverede udvælgelse, prioritering og fremstilling heraf i argumentation. Argumentation med udgangspunkt i tilhørernes viden og værdier, rettet mod deres evne til at veje stærkere og svagere argumenter mod hinanden, er selve grundstammen i retorikken og i vores måde at ræsonnere om dagliglivets udfordringer på. Den står dog ikke alene. Hertil kommer de to andre appelformer, som ifølge Aristoteles begge retter sig mod følelserne.

Etos-appel oversættes ofte som talerens troværdighed hos et konkret publikum.

Anerkendelsen af at vores indtryk og vurdering af afsenderen har betydning for vores villighed til at lytte til vedkommendes argumenter, ses fx tydeligt afspejlet i den store interesse medierne udviser for fremtrædende offentlige personers private liv og levned – i det offentlige liv går det ligeså lidt som i børneopdragelse at kræve at andre skal gøre som man siger, og ikke som man selv gør; troværdighed afhænger af om der er overensstemmelse mellem ord og handling. Ud over personlig levevis peger Aristoteles også på en talers erfaring, viden og praktiske dømmekraft såvel som vedkommendes velvilje over for sine tilhørere – disse egenskaber påvirker (helt legitimt) tilhørernes vilje til at lytte og lade sig påvirke.

Endelig spiller *patos*, de mere spontane og forbigående følelser så som begejstring, vrede eller morskab som man kan knytte til selve emnet, en central rolle i retorikken; de bidrager til at gøre emnet vedkommende og personligt engagerende. Erkendelse af fornuften i en bestemt handling er ikke altid nok til at påvirke vores accept af den, endsige ændre vores adfærd. (Hvordan skal man ellers forklare danskernes overforbrug af alkohol – eller rente- og afdragsfri lån?) Reklamebranchen har længe levet af at få folk til at betragte produkter som relevante, nødvendige ligefrem, i forhold til deres ønsker om et godt liv. Og nødhjælpsorganisationer må bestandigt balancere på en knivsæg af *patos*-appeller – hverken

for lidt (for bevidstheden om menneskelig nød i den tredje verden alene får os jo ikke til at handle) eller for meget (for en alt for intens opfattelse af situationens alvor kombineret med følelser af sorg og medlidenhed risikerer at kamme over i enten håbløshed og apati eller kynisme som en selvbeskyttende foranstaltning). I dagligdagens politiske liv er følelser som forargelse, uretfærdighed og bekymring typisk med til at gøre forskellen mellem passivitet og vilje til handling.

Følelsernes legitimitet

En stadig udfordring for retorikken og samfundet i det hele taget er at tænke disse appelformer bedre sammen og ikke sidde fast i en fornuft-følelse dikotomi – altså at tro at vi *enten* drives af fornuft, *eller* af følelser. Ligesom al slags retorik bygger på at man som en selvfølge kan og skal påvirke med ord, er det en retorisk grundantagelse at følelser kan have en legitim plads i menneskers gensidige påvirkning af hinanden. Den opfattelse har ofte været ugleset, som det bl.a. skete efter de vanvittige religionskrige i 1600-tallet og gennembruddet af ny, matematisk baseret videnskab fra Newton og frem. Dermed indledtes en nedgangstid for retorikken. Det var den som bl.a. Nietzsche var oppe imod, og som varede langt frem i 1900-tallet, hvor nye anti-følelses-strømninger i den akademiske verden dominerede i form af logiske og positivistiske tænkemåder, især i mellemkrigstiden.

Retorikkens opfattelse er at der er forskel på fornuft og følelse, men det betyder ikke at de er i strid med hinanden. Vi kan ligeså lidt undvære fornuften når vi tager beslutninger som vi kan undvære følelserne. Tænk fx på debatten om integrationsproblemerne i folkeskolerne på Nørrebro. Det ”fornuftige” ville antagelig være at kommunen sammensatte klasserne med henblik på den bedst mulige blanding af børn fra forskellige sociale og etniske grupper, men en sådan rationel beslutning ville givetvis opleves som en tilsidesættelse af borgernes følelser som disse giver sig udtryk i bl.a. ønsket om frit skolevalg.

Nok er nogle følelser irrelevante, men andre følelser er ikke bare uomgængelige, men ligefrem nyttige når vi diskuterer vurderinger og handlinger. Vore værdibegreber indebærer jo at vi knytter følelser – positive eller negative – til visse forhold. Disse følelser blafre ikke frit i luften, men indeholder en rationel komponent, en opfattelse af at et vist forhold

foreligger. Aristoteles definerer i sin *Retorik* dagliglivets bærende følelser; fx er vrede drevet af erkendelsen af at man har været udsat for en ”uberettiget ringeagt”, medlidenhed er derimod ”ubehag ved synet af et smertende onde som rammer nogen ufortjent, og som man selv kunne rammes af”. Følelser kan altså indeholde en analyse eller erkendelse af en situation, og de kan hjælpe os med at reagere adækvat på den. Fx kan man sige at følelser formentlig er irrelevante i en straffesag så længe det alene er skyldspørgsmålet der skal afgøres (har den tiltalte gjort det?) – men i vurderingen af hvor hård en straf den skyldige skal have for den konkrete forbrydelse, er følelser en afgørende faktor, både for de lovgivere der har vedtaget straffeloven, og for de dommere og lægdommere der skal pådømme det aktuelle tilfælde. At ville bortvise følelser fra politisk og etisk diskussion er afstumpet – og lige så forkert som at lade umiddelbare følelser afgøre alt. Følelser er med fuld ret blandt de faktorer som må indgå i en afvejning forud for enhver beslutning om handling – men ikke alle og enhver følelse. Det betyder ikke at beslutningen bliver nemmere, men det betyder at flere af de relevante faktorer som bør indgå i afvejningen, kommer til det. Hvilke faktorer der i en konkret sag er relevante, og hvor stor vægt de skal tillægges i forhold til hinanden, er der ingen patentsvar på, men retorikken har til funktion at hjælpe os med hver for sig at nå frem til sådanne svar.

Retorik som samfundets kit

Retorikken bidrager til skabelsen og udformningen af fællesskabet, bl.a. i kraft af sit traditionelle fokus på samfundets følelser, konventioner og alment accepterede synspunkter og indsigter (alt det Aristoteles kaldte *doxai*) – med andre ord det mentale fællesgods der muliggør mellemmenneskelig forståelse og identifikation. På denne baggrund analyserer retorikkens argumentationslære hvordan konkrete vurderinger og anbefalinger kan fremsættes og begrundes, så tilhørerne måske ændrer deres synspunkter – og hvordan de *ikke* kan.

Aristoteles tydeligt *forankrer den retoriske handling i en social kontekst*. Det betyder fx at hverken formmæssige aspekter eller retor alene afgør hvilken type ytring det drejer sig om,

men derimod dens relation til publikum. Fx definerer han de retoriske genrer med udgangspunkt i publikums rolle i forhold til talen.

Moderne retorikforskning har på forskellige måder forholdt sig til relationen mellem de oprindelige aristoteliske genrer, og i denne forbindelse er navnlig forbindelsen mellem lejlighedstalen og den politiske tale interessant fordi disse genrer i særlig grad er knyttet til det offentlige liv. Teoretikere som Chaïm Perelman og Gerard Hauser har peget på at lejlighedstalen ikke er en tom pragtform, hvor veltalenheden kan blomstre eller vokse vildt i isolation fra omverdenen og dens praktiske problemer. Lejlighedstalen – specielt som den kommer til udtryk i den offentlige sfære i form af fx statsministerens nytårstale eller div. mindehøjtideligheder eller ceremonier – tjener på mange måder formuleringen og synliggørelsen af samfundets værdier: Hvem er vores helte? Hvilke handlinger finder vi prisværdige? Hvordan forstår vi os selv i forhold til andre? Og, kan man spørge: hvem og hvad bliver ikke nævnt når det officielle Danmark går på talerstolen ved festlige lejligheder? Besvarelsen af sådanne spørgsmål fører helt naturligt over i undersøgelsen af *hvordan man argumenterer* for at netop disse personer, handlinger, begivenheder eller steder skal fremhæves som noget særligt. Ganske vist er ”argumentationen” i lejlighedstaler kun sjældent eksplicit, men det forhindrer ikke at man i fejringen af det nye, ambitiøse, selvstændige, banebrydende, originale eller hvad det nu er, får indblik i hvad en given retor anser for en værdi der deles af publikum, og som derfor kan danne omdrejningspunkt for den fælles fejring. I helt konkret forstand kan retorikken derfor siges at bære mange af samfundets værdier frem; tænk blot på translokationstaler, 1. maj-taler, nytårstaler, prisoverrækkelsestaler, osv. I sådanne mundtlige genrer (såvel som en række skriftlige som fx mindeord, anbefalinger og indskrifter) kommer vi i tæt kontakt med de værdier der til daglig ligger uformuleret under vores mere eller mindre reflekterede forholden os til verden. Retorikken er det medium hvor det abstrakte gøres konkret, relevant og vedkommende. Den tilbyder en teori om praktisk argumentation der tager udgangspunkt i de involverede parterers viden og holdninger og bringer derved sig selv i løbende dialog med sine tilhørere. Hvad mere er, den retoriske opfattelse af den afgørende rolle som publikum og dets synspunkter og værdier har, forklarer hvordan retorik kan siges at *skabe social forståelse og bygge fællesskab gennem værdiorienteret diskurs*.

Retorikken har gennem tiderne fastholdt det ”funktionelle” sprogsyn, skønt den i perioder er blevet mistænkeliggjort netop af den grund: Sproget er til for at virke, gøre noget, udrette gerninger mellem mennesker. Ikke alene er det *tilladt* at bruge det sådan; det er *nødvendigt*. Samfund kan ikke eksistere uden retorik. Allerede den græske retoriker og pædagog Isokrates, der var nogle år ældre end Platon, slog dette fast da han skrev:

i og med at vi har evnen til at overtale hinanden og muligheden for at gøre os selv klart, hvad vi måtte ønske, er vi ikke alene blevet befriet for at leve på dyrenes vis, men vi har også kunnet slutte os sammen og grundlægge byer, og vi har fastsat love og opfundet håndværk og kunster, og der er bogstavelig talt intet af alt det, vi har udrettet, som ikke talen (*logos*) har hjulpet os til at sætte i værk. (1986, 254)

Derfor blev retorik, dvs. træning i at tale til andre for en sag, det centrale i Isokrates’ egen uddannelsespraksis. Og det blev Isokrates – ikke Platons akademi med dets søgen efter evige sandheder og ”ideer” – der dannede forbilledet for hele antikkens uddannelsessystem. I århundreder var retorik central i unges uddannelse som del af *trivium* (grammatik, poetik og retorik).

Cicero (106-43 f.K.) var et produkt af denne tradition. Han, den romerske republiks vigtigste skikkelse, som blev myrdet for sin fastholdelse af idealerne om republik og demokrati, var gennem århundreder et forbillede og studieobjekt i ungdomsuddannelser. I dag er han stort set ude af pensum. Cicero var både politiker, filosof og retoriker, teoretiker og praktiker. Han var dybt præget af den stoiske filosofis etik og lære om det gode liv, men han betragtede samtidig talen og den offentlige taler som kitter i det menneskelige samfund. På linje med Isokrates skrev han:

Hvilken anden magt end den ville have evnet at samle de spredte og adsplittede mennesker i én fælles bebyggelse og lede dem fra en rå og uciviliseret leveform frem til den menneskelige kultur og civilisation, vi har i dag, og til at organisere sig

i samfund med love, domstole og retsbestemmelser? (*De Oratore*, bog I, 33; 1981, 127)

Men det er ikke nok at én taler præker løs. En sag i det praktisk-politiske liv ikke kan afgøres af én tænker; der skal være *debat*. Cicero kalder den *controversia*; der skal være argumenter *in utramque partem*, dvs. på *begge* sider. Det princip var blevet fastslået allerede i 400-tallet f.K. af sofisten Protagoras, der bl.a. havde sagt: "Til hver sag findes der to modsatte udsagn", og det blev demonstreret, måske ironisk, i et anonymt skrift fra samme periode, *Dissoi logoi* ("Modstridende argumenter"; sml. Sørensen 2002). Cicero afviser på linje hermed mange tænkeres tendens til at ville afgøre en sag ud fra ét princip. Det er tværtimod ofte nødvendigt, siger han i sit etiske hovedværk *De officiis* ("Om pligter"), at anstille en sammenligning mellem forskellige arter af nytte: "også inden for det moralsk rettes rammer kan der i praksis forekomme tvivlstilfælde, hvor man må spørge sig selv, hvilken af to moralsk rigtige ting der er den rigtigste". Så gælder det at principperne om det moralsk rigtige "må afvejes i forhold til hinanden" (bog I, 63; 1972, 152). For Cicero, og den retoriske tradition han stod i, er det et grundsyn at der i konkrete sager er relevante argumenter og principper på begge sider af sagen, som så skal afvejes. Det er derfor at kapable repræsentanter for hver side skal diskutere, så vi andre får det bedst mulige grundlag for at forstå sagen og tage stilling.

I den katolske middelalder mistede retorikken meget af sin sociale funktion, for nu skulle almindelige mennesker ikke diskutere og beslutte så meget; præsten skulle tale, menigheden lytte. Men renæssancen blev igen en retorisk tid, begyndende i de rige italienske bystater i 1300-tallet, hvor borgerne ville have medbestemmelse. Denne demokratiske blomstring varede dog ikke længe, fordi den var uforenelig med fyrsters og pavers ønske om at herske på egen hånd. Fra 1500-tallet kom den retoriske bølge imidlertid til Nordeuropa, drevet frem af ny rigdom, af bogtrykkerkunsten – og af reformationen. Fra Gutenberg ca. 1450 indførte blytyper og frem til 1700 udkom der i Europa mindst 2000 forskellige værker om retorik, mange i flere oplag, versioner og oversættelser; f.eks. kom Erasmus af Rotterdams retorik-lærebog *De copia* i op mod 200 udgaver. Luthers højre hånd, Philipp Melanchthon, kaldet "Tysklands læremester", udgav hele tre retoriske

lærebøger (samtidig med at han bl.a. skrev den ”augzburgske bekendelse”, som den danske folkekirke stadig bygger på). Nu skulle enhver nemlig lære *selv* at læse og forstå Guds ord og at bedømme svære ”stridsspørgsmål” (teologiske og samfundsmæssige) – og dertil kunne retorikken bruges. (Den kunne også bruges til meget andet, bl.a. til en eksplosiv hittepåsomhed i det digteriske sprog, tag bare Shakespeare).

Retorikkens genkomst som demokratisk samtale

I dag er retorikfaget – igen – på vej frem. Det er indskrevet i de officielle regler for den danske folkeskole- og gymnasieundervisning: På folkeskoleniveau indgår retorik i danskundervisningens arbejde med elevernes mundtlige og skriftlige fremstillingsevne. På gymnasieniveau er retorik et valgfag på C-niveau, hvor elever arbejder med argumentation og formidling i praksis. Også i erhvervssammenhæng har faget i de senere år vakt stor interesse, og konsulentfirmaer med speciale i retoriske discipliner som taleskrivning, medietræning, krise- og webkommunikation har fremgang.

Denne interesse i retorik, både som fag og som ”kompetence” på arbejdsmarkedet, kan måske ses som en erkendelse af vigtigheden af at opdrage til demokrati og åbenhed. Som tilhørere i politiske og andre sammenhænge har vi alle et behov – og et ansvar – for at kommunikationen fungerer, dvs. at den lever op til normer der sikrer dens funktion.

Ikke bare er retorik og demokrati historisk uløseligt forbundet, men retorikken som kommunikationsfag sætter os i stand til både på praktisk og teoretisk vis at forholde os til hvad demokrati er. Retorikkens dobbelthed som et *praktisk* og et *teoretisk* fag er central for fagets selvforståelse og er også grunden til dens vitalitet. Retorik som praksis lærer os at kommunikere ud over privatsfæren – ikke bare når vi selv står op på ølkassen for at tale til forsamlingen, men også når vi som tilhørere skal leve op til forpligtelsen til at vurdere den argumentation vi møder, ud fra kriterier såsom troværdighed, relevans og vægt. Og i forhold til forpligtelsen om at indgå i kommunikationen med kritiske eller opklarende spørgsmål, svar eller supplerende oplysninger eller eksempler. Retorik som teori hjælper os

til at forstå hvordan denne kommunikation fungerer, og den er grundlag for overvejelser om formål og kvalitetskriterier for kommunikation i den offentlige eller halvoftentlige sfære.

Kommunikation og retorik i det offentlige rum er nødvendige for at flertallet overhovedet kan få en mening om diverse emner; ingen er født med at vide hvad kapitalfonde, asyl eller stamceller egentlig er for noget. Kommunikation og retorik er uundgåelige når befolkningen skal opnå viden om sådanne emner, og samtidig muliggør de at mange kan skifte mening om disse emner. Derfor er det kendetegnende for retorikken at den er stærkt involveret i og forpligtet på offentlig meningsdannelse.

Der har ganske vist været en strømning i samfunds- og retsvidenskaberne der havde tendens til at nægte betydningen af den offentlige debat for den offentlige mening. Især megen amerikansk statskundskab har bygget på den idé at forskellige samfundsgrupper ("segmenter" hedder det i vore dage) er styret af bestemte ønsker og behov, bestemte "præferencer". Politikere kan så bare prøve at tækkes tilstrækkelig mange grupper til at blive valgt – ved at give dem det de vil ha', eller få det til at tage sig sådan ud. Det er også grundopfattelsen i mediernes dækning af det amerikanske præsidentvalg anno 2008. I takt med at man skildrer valget som en charme-kampagne tilrettelagt efter geografi, racesammensætning og erhvervsforhold, overser man at oplysninger og argumenter i den offentlige debat kan *påvirke* hvad folk vil ha'. Det hele er ikke kun sociologisk determineret. Selv om folks tilhørsforhold til visse segmenter utvivlsomt betyder meget for deres holdninger, spiller det givetvis en mindre rolle nu end for et par generationer siden. Folk har større mobilitet i alle henseender, mindre bundethed til bestemte "klasser". Og de problemer der er at tage stilling til, er langt flere og mere komplekse end før.

Retorikkens rolle i samfundets idéudvikling

Hver af de politiske ideer vi lever på, var oprindeligt blot en tanke hos en person. Den lange vej fra den enkeltes tanke til ideens sociale og teoretiske anerkendelse og kulturelle forankring kan på mange måder betragtes som en retorisk proces.

At formulere en idé fiks og færdig er for det første sjældent den enkelte beskåret; gennem samtale og diskussion med andre, gennem kritiske spørgsmål og udfordrende modargumenter, og gennem den raffinering som gentagen fremsættelse bevirker, omformes vage fornemmelser og tågede anelser gradvist til sammenhængende tanker og i nogle tilfælde til ideer af relevans for andre. Dette er en retorisk proces, og selvom man anerkender retorik som ”epistemisk”, dvs. som medium for erkendelse på dette niveau, fører det ikke til socialkonstruktivisme uden bagkant, en løssluppen tro på at al viden blot er ”konstruktion”, og at ingen objektiv sandhed findes. Men retorikken hjælper til at forstå hvordan erkendelsesmæssige, såvel som normative overbevisninger, opstår og styrkes i kommunikation med andre. At sprogliggøre en tanke så den ikke bare møder forståelse, men også anerkendelse, at præsentere den så andre anerkender det rationelle, det retfærdige, det smukke eller det praktiske ved den, og at fremføre den i relevante fora indtil den vinder udbredelse og generel accept, er alt sammen retorisk adfærd.

Ligesom verden ikke blev skabt med demokrati i sig, har hver af de ideer vi lever på og med - som fx den gregorianske kalender, menneskerettigheder, statsstøttet uddannelse, pengeøkonomi, kollektiv transport og professionel sport - udviklet sig fra en fornemmelse, en idé eller vision til noget vi alle tager for givet. Visse ideer har haft nemmere ved at slå igennem end andre, men tænkere, debattører og samfundsrevsere har gennem tiden fået andre til at se og forstå verden på nye måder ved ufortrødent at fremsætte og argumentere for bl.a. kvinders ret til at stemme og gå med lange busker, for den kriminelle lavalder, for homoseksuelles adgang til at adoptere og for at enhver bør have mulighed for at vælge og dyrke sin religion i fred for andre.

Det samme gælder videnskabelige nybrud, som fx udviklingslæren, relativitetsteorien og drivhuseffekten. Einstein selv står stadig som den mest overbevisende formidler af sin skelsættende tænkning (Einstein 1917). Darwin lagde et enormt retorisk arbejde i at gøre sin evolutionsteori forståelig og acceptabel trods den enorme uvilje han vidste der ville være imod den (som beskrevet bl.a. i Campbell 2003). Retorikken har hjulpet de grundlæggende nye tanker frem mht. *måden* de blev fremsat på (mundtligt – i form af private samtaler, offentlige taler, medie-transmitterede debatter, osv., i skriftlige former –

som læserbreve, løbesedler, agiterende skrifter, bøger, m.v.; i fysiske manifestationer – såsom demonstrationer, sit-ins, påfaldende adfærd eller påklædning og i en række andre former såsom spille- og dokumentarfilm, undervisningsmateriale, m.v.), og også mht. *fremsettelsesform og strategi* (typer af argumentation, sprogbrug og appeller til forskellige grupper og samfundslag) har retorik sikret at de nye ideer kom frem. Og der er masser af udfordringer tilbage – spørgsmål som endnu ikke har fået status som ”indlysende” viden eller har fået en endelig moralsk bedømmelse: Bliver børn psykisk skadet af computerspil? Vil lovliggørelse af hash begrænse misbrug af stærkere stoffer? Hvordan forstår vi bedst fedmeepidemien: som en fysisk eller psykisk sygdom, et socialt eller økonomisk fænomen eller noget helt tredje? Er brug af dyrepels i påklædning moralsk uforvarsligt? Skal homoseksuelle par have ret til kirkelig vielse? Disse og mange andre emner er stadig til debat, men måske vil vores børnebørn undres ved tanken om at vi i ramme alvor kunne blive uenige om dem, fordi tanker og holdninger til disse emner til den tid vil have nået et punkt for almen anerkendelse og udbredelse der ikke længere gør dem kontroversielle.

Når folk skriver læserbreve, deltager som debattører og tilhørere til vælgermøder, blogger osv., er retorikken i bogstavelig forstand bærende for borgernes deltagelse i samfundslivets politiske side. Det samme gælder for deltagelse i demonstrationer eller højskoleophold og for medlemskab af interesseorganisationer og foreninger. I alle disse aktiviteter ser vi demokratiet manifesteret i retorisk adfærd. På flere planer er retorikken medvirkende til at transformere og formidle private tanker til kollektive diskursfællesskaber – mest basalt gennem ordvalg og syntaks der muliggør problemfri opfattelse af budskabet og mere generelt i forbindelse med konstitueringen af vores identitet som samfund.

Mediet for offentlig debat

Retorik er en karakteristisk grundbetingelse, et nyttigt analyseredskab og en konstruktiv vurderingsramme for et demokratisk samfundsliv. Retorikkens fokus på at fremsætte og argumentere for synspunkter der vedrører fællesskabet, og på at diskutere dem, er ikke blot et udtryk for den enkelte talers ønske om at hævde sine egne synspunkter; den afspejler også en mere grundlæggende forpligtelse på fællesskabet. At bruge kræfter på at argumentere i det offentlige rum – som taler eller tilhører – er i sig selv en anerkendelse af

betydningen af demokratisk debat og et bidrag til samfundets opretholdelse eller udvikling. Den afspejler med andre ord en grundlæggende humanistisk indstilling der bygger på anerkendelse af andre mennesker og deres krav på at høre begrundelser og argumenter for beslutninger og på at blive tiltalt på rimelige vilkår. Ud fra dette synspunkt er retorikken en grundlæggende mellemmenneskelig disciplin, hvis væsentligste bidrag ligger i realisering og regulering af diskursive fællesskaber, og i erkendelsen af at kommunikation ikke er en indledende øvelse der tidsligt ligger før egentlig handling, men tværtimod er en handling i sig selv. Visse manifestationer af retorikken kan derfor ses som direkte udtryk for medborgerskab.

Rent praktisk realiseres demokrati gennem kommunikation mellem mennesker. Vores sociale liv afhænger af vores evne til at kommunikere mening til hinanden. Vi har brug for symboler til at opnå det samarbejde, de kompromisser og beslutninger der er grundlaget for at skabe og vedligeholde et samfund. Når folk skriver læserbreve, deltager som debattører og tilhørere til vælgermøder, blogger osv., er retorikken i bogstavelig forstand bærende for borgernes deltagelse i samfundslivets politiske side. Det samme gælder for deltagelse i demonstrationer eller højskoleophold og for medlemskab af interesseorganisationer og foreninger. I alle disse aktiviteter ser vi demokratiet manifesteret i retorisk adfærd. På flere planer er retorikken medvirkende til at transformere og formidle private tanker til kollektive diskursfællesskaber – mest basalt gennem ordvalg og syntaks der muliggør problemfri opfattelse af budskabet.

Med retorik som et medie eller en ramme for offentlig debat tænker vi ikke alene på retorikkens afgørende betydning for demokratiets opståen og udvikling, men også mere specifikt på en række grundprincipper for retorisk tankegang – principper som måske ikke er fremtrædende i den almene bevidsthed men ikke desto mindre udgør et væsentligt grundlag for vores opfattelse af hvad samfundsliv er. Med begrebet *retorisk medborgerskab* vil vi bl.a. fokusere på det sociale aspekt af kommunikation i den offentlige og halvoffentlige sfære. Vi har argumenteret for at retorik ikke kun er den enkeltes redskab til at påvirke andre til egen fordel, men et medie for at medborgerskab kan eksistere. Det er den både når den er aktiv eller *agerende*, altså når mennesker udfolder sig retorisk for at

påvirke hinanden – og når den er passiv eller *modtagende*, altså når borgere bedømmer de påvirkningsforsøg de er modtagere af. Som vi har set, var det en hovedidé bag renæssancens og reformationens genindførelse af retorik i skolen, ikke at alle skulle være debattører, men at de skulle lære at *bedømme* stridsspørgsmål ud fra de fremførte argumenter.

Hvis man føler sig forpligtet på at kommunikere med andre, ligger det lige for at interessere sig for *normer* der kan sikre en kvalificeret diskussion. Det ligger da også centralt i moderne retorikforskning at normer for diskursiv adfærd er vigtige at formulere, opretholde og udvikle til fælles bedste. Når det gælder normer for god argumentation og debat, kan man sige at retorikken fra sin begyndelse har tilbudt en farbar vej midt mellem to grøfter:

På den ene side er der forestillingen om at der i alle spørgsmål kun er én sandhed. Så er der jo ikke noget at diskutere; de der sidder inde med sandheden, skal regere, og i bedste fald har de blot brug for en art pædagogik, noget ”sjæleledelse” til at formidle til folket at ledelsen gør det rigtige. Dette var Platons holdning; han var oprindeligt grebet af den idé at sandheden om alt, også etiske og politiske spørgsmål, kunne erkendes i samtaler der skred frem i analogi med geometrisk bevisførelse – en af de intellektuelle landvindinger græske tænkere skabte på hans tid. Tankegangen om at man kan nå til den rette erkendelse også om fx etiske spørgsmål blomstrede på ny i højmiddelalderen og igen i det sene 1600-tal hos bl.a. Spinoza. Efter denne tankegang er et rigtigt argument ét der med logisk nødvendighed indebærer sin konklusion, og alle andre argumenter er ugyldige – som i geometrien.

På den anden side er der den samfundsopfattelse at der ikke findes nogen objektive sandheder om etiske eller politiske spørgsmål. Mennesker er drevet af selvopholdelsesdrift (en anden 1600-tals-filosof, Hobbes, sagde: *homo homini lupus*, det ene menneske er som en ulv over for det andet). Derfor må samfundet blot indrettes så det sikrer alle individernes selvopholdelse, men også for denne synsmåde er der faktisk ikke noget at diskutere. En variant af den har eksisteret langt op i vor tid under betegnelsen positivisme: Den siger at der ikke findes noget ”metafysisk” ret eller rigtigt, kun empiriske fakta. Menneskers etiske meninger er kun lig med følelsesudbrud, og retssystemet har alene til opgave at forvalte den

empirisk givne, ”gældende ret” på objektiv vis. I økonomi og statskundskab ser nogle retninger tilsvarende alle mennesker som drevet af ønsket om at maksimere deres egeninteresse, dvs. deres velstand og politiske ”præferencer”. Men også her er det en grundopfattelse at offentlig diskussion er overflødig, eller kan betragtes som ren manipulation. Folk har jo hver for sig de præferencer de nu har, basta.

Retorikken som et ”hverken-eller” synspunkt

Retorikken forkaster begge disse synsmåder. Nok er der ingen evige sandheder om politisk-etiske spørgsmål – det mente allerede de første retorikere, de ”sofister” som Platon polemiserede imod. Men der *er* noget at diskutere. Vi *kan* tale sammen om hvad der skal vedtages i samfundet, og vi *skal* gøre det. Vi kan alle sammen blive klogere af det, og en del af os vil skifte mening under indtryk af det. Vi vil nok stadig være uenige, selvom vi bliver klogere, og det er legitimt. Der indgår nemlig værdinormer og fortolkninger i bedømmelsen af de sager vi skal tage stilling til, og det kan være legitimt for os at fortolke en sag forskelligt og tillægge argumenterne om den forskellig værdi. Når vi så diskuterer, er det for at få de andre til at overveje vore fortolkninger og måder at vurdere på, og helst også overtage dem. Om de vil det, er op til dem; man kan ikke tvinge folk eller ”bevise” noget.

Denne idé om retorikkens plads og centrale betydning i samfundslivet er værd at fastholde i dag. Det er ingen selvfølge at tingene får lov at foregå efter denne idé – heller ikke i et demokrati. Vi har nok af repræsentanter for modsatte partier der kører frem med hver deres dogmer og kæpheste, men det er småt med erkendelse af at der vitterlig ofte er noget om snakken på begge sider af sagen, og at det der med fornuft kan siges, derfor må afvejes i en reel *controversia*, én hvor parterne lytter til hvad modparten siger, inddrager det i afvejningen og svarer på det. Hvad vi får under navn af politisk debat, er oftere en kappestrid i *spin*, hvor det gælder om ikke at svare på hvad den anden siger, eller svare på noget helt andet – begge dele uden at vi andre opdager det.

Den renæssance som retorik fik i det 20. århundrede, skyldes måske især at noget der ligner dens ”tredje” synspunkt fik gennemslagskraft: afvisningen både af evige sandheder *og* af den rå positivisme, der bl.a. vil sætte stemplet ”meningsløs” på al tale om etik, værdier og

andet som ikke er empiriske fakta (og som helst skal kunne beskrives matematisk). Som eksponenter for ”tredje” synspunkter kunne vi her nævne mindst fire store tænkere, hvis gennembrudsværker alle blev til i 1950’erne.

Belgieren Chaïm *Perelman* udgav, sammen med Lucie Olbrechts-Tyteca, i 1958 sit hovedværk *La nouvelle rhétorique* (Den nye retorik). For dem er retorik det samme som argumentation; argumentation som netop den form for diskussion vi kan have når vi ikke kan bevise vort synspunkt, men alligevel kan og bør tale fornuftigt sammen om de standpunkter som vi gerne vil have andres tilslutning til – typisk af etisk eller politisk art.

Englænderen Stephen Toulmin udgav samme år *The Uses of Argument* – det andet hovedværk for moderne retorisk argumentationsopfattelse. Her gør han, inspireret af sin lærer Wittgenstein, op med det videnskabelige ideal der mener at alle fag skal stræbe efter sikker og beviselig viden, udtrykt matematisk; i stedet skal forskellige fag anskues som særskilte domæner der har hver deres regler for god argumentation (det centrale begreb er *warrants*, de ”hjemler” eller normer der giver argumenterne deres gyldighed). Toulmin kendte på dette tidspunkt ikke til retorik som fag, men opdagede senere hvor stor overensstemmelsen var.

I 1958 udgav en anden englænder, den russiske-lettske immigrant Isaiah Berlin, første gang sine tanker om ”værdipluralisme” – som ikke er en slags relativisme, men handler om at alle mennesker tror på en *flerhed* af værdier; disse værdier kan altså ikke, som Platon og mange andre har villet, reduceres til én fællesnævner, og de kan trække i modsatte retninger når vi skal bedømme en sag. Berlins tanker vinder tiltagende gehør i samfundsvidenskaberne, men de er også på linje med det retoriske grundsynspunkt som vi så hos Cicero: Bl.a. fordi vi tror på flere, til dels modsatrettede, værdier, kan vi skifte synspunkt om en konkret sag, og derfor er der grund til at vi hører hinanden argumentere.

Endelig kan man nævne Jürgen Habermas. Nok er han ”uretorisk” derved at han mistror ”strategiske” intentioner bag sproghandlinger og tror at fornuftig samtale principielt fører i retning af konsensus, men hans ofte citerede tanker om ”offentlighed” er i samklang med

retorikkens synspunkt. "Offentligheden", mener han, blev til i oplysningstiden: Her blev det nødvendigt at borgere kom frem med deres standpunkter i den nye sfære der var opstået i kraft af bl.a. aviser og kaffehuse; man skulle *argumentere* i fællesskabets midte for det man mente var bedst, og samtale erstattede enevoldstidens magtbud og intriger. Rationalitet er "kommunikativ", dvs. der er ingen sandhed uden for samtalen.

Den retoriske opfattelse af diskussion i det offentlige rum er at der typisk i samfundets stridsspørgsmål er relevante argumenter på begge (eller alle) sider af sagen, ligesom der kan være lodder på begge sider af en gammeldags skålvægt. Det er ikke sådan som med logikken (og matematikken) at hvis et gyldigt argument medfører konklusionen, afgør det sagen. Det bliver derimod nødvendigt at *afveje* argumenterne på begge sider; der er brug for en *deliberativ* proces. (Afvejning hedder på latin *deliberatio*, jf. ordet for en vægt, *libra*.) Men i modsætning til den klassiske skålvægt har lodderne på den deliberative vægt ingen objektiv, fysisk masse; det står ingen steder skrevet hvordan man afvejer dem imod hinanden. Overvejer et land fx at ind føre euroen, vejer det til på den ene skål at det er rart at kunne bruge samme valuta i flere lande. På den anden skål har det værdi at have sin egen valuta som et element i en national identitet. Og der er flere relevante argumenter. Hvor meget de vejer i forhold til hinanden, kan kun hver enkelt afgøre, for det er et spørgsmål om hvad den enkelte "synes". Men den enkelte kan godt påvirkes i hvad han synes, af at høre på andre: Man kan blive opmærksom på argumenter man slet ikke har tænkt over. Eller man kan komme til at synes at en værdi eller norm som man før tillagde ringe vægt i en sag, nu har større vægt. Eller at noget man før anså for relevant, alligevel ikke er det. Det vi bruger til således at påvirke hvad hinanden synes, er retorik.

Denne opfattelse af retorikkens rolle indebærer på den *ene* side at retorik er legitim, ja faktisk nødvendig i samfundet. Vi har brug for at lytte til andre, om end med kritisk vurdering. På den *anden* side indebærer det retoriske syn på offentlig debat *ikke* at folk kan eller skal blive enige om alt, endsige at der kun er én rigtig løsning på de emner vi strides om. Det er lodret i modstrid med den retoriske tradition når fx nutidens politikere gerne fører sig frem som om alle modpartens politikker er latterlige, mens alle argumenter mod éns egne enten fortegnes eller forties.

Retorikkens pragmatiske snarere end idealistiske tilgang til dagliglivets argumentation har som sin måske vigtigste konsekvens en grundantagelse om at vi ikke blot kan være uenige i vurderingen af noget, men at denne uenighed endda er (eller kan være) uomgængelig og legitim. Ikke desto mindre har senere års forskning inden for både retorik og statsvidenskab peget på at det er en grundantagelse som på mange måder er skubbet i baggrunden i vores iver for at finde frem til de ”rigtige” løsninger på samfundsmæssige problemer – problemer der snarere fortjener yderligere undersøgelse og udlægning.

Rent praktisk har anerkendelsen af heterogeniteten i vurderinger af konkrete forhold den fordel at den enkelte taler eller skribent lærer at se på sagen fra andre sider end sin egen og opøver sin evne til at forudse og imødegå konkurrerende argumenter. (Hvis altså ikke man ligefrem bliver klogere og ændrer mening under indtryk af modpartens argumentation.) Den amerikanske retoriker Thomas B. Farrell har desuden peget på et andet socialt vigtigt aspekt af retorikken. I forlængelse af filosofen Alasdair McIntyres tanker om ”iboende” goder ved visse aktiviteter skriver Farrell at retorisk dygtighed har pædagogisk, afsmittende effekt på omgivelserne og kommer derfor ikke kun udøveren til gode. Når en person optræder retorisk godt, gør det i sig selv debatten bedre, får andre til at interessere sig mere for den og påvirker måske modpartens indstilling, fx i retning af at være mere præcis eller ændre argumentationstaktik. Set i dette perspektiv er retoriske dyder på det praktiske og individuelle plan altså også relevante på et kollektivt plan, dels fordi retorisk dygtighed aldrig står alene, men altid er en funktion af et forhold til nogen - dels fordi det ligger heri at retorisk formåen ikke kun kan føres tilbage til den enkelte, men også er en afspejling af et større diskursivt fællesskab. På den måde kan man sige at kvaliteten af et samfunds retorik står i et gensidigt afhængighedsforhold til livskvaliteten og menneskeværdigheden i det samfund; den ene kvalitet vil have tendens til at trække den anden med sig, enten ned eller op. Retorik er ikke bare en ide vil lever på, vi lever i den.

Litteratur

- Aristoteles (1991). *Retorik*. Oversat med introduktion af Thure Hastrup. Platonselskabets Skriftserie. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Isaiah Berlin Berlin, Isaiah 2005. *Den ideale stræben og andre essays*. København: Gyldendal. Orig. "The Pursuit of the Ideal" i *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Human Ideas*. London: Fontana Press 1988.
- Kenneth Burke (1969). *A Rhetoric of Motives*. Berkeley, California: University of California Press.
- John Angus Campbell (2003). Why Was Darwin Believed? Darwin's *Origin* and the Problem of Intellectual Revolution. *Configurations* 11.2 (2003), s. 203-237.
- Cicero (1972). *Ciceros filosofiske skrifter ved Franz Blatt, Thure Hastrup og Per Krarup*. Bd. 5: *De officiis*. Indledning og oversættelse ved Thure Hastrup og Jørgen Mejer. København: Gad.
- Cicero (1981). *Retoriske skrifter ved Thure Hastrup & Mogens Leisner-Jensen*. bd. 1: *De oratore*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1981.
- Albert Einstein (1917). *Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie (gemeinverständlich)*. Braunschweig: Vieweg.
- Thomas B. Farrell (1991). Practicing the Arts of Rhetoric: Tradition and Invention. *Philosophy & Rhetoric*, 24, 3: 183 – 210
- Jürgen Habermas (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Neuwied/Berlin: Luchterhand.
- Jürgen Habermas (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1: *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Bd. 2: *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. Dansk overs.: *Teorien om den kommunikative handling* (uddrag). Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, u.å.
- Isokrates (1986). *Fire taler*. Oversat af Thure Hastrup; indledning ved Øivind Andersen. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Alasdair MacIntyre (1981). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Friedrich Nietzsche (1995). Darstellung der antiken Rhetorik. I *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, II, 4: Vorlesungsaufzeichnungen 1871/72-1874/75. Udg. Fritz Bornmann. Berlin: Walter de Gruyter, 1995.

Cläim Perelman & Lucie Olbrechts-Tyteca (1958). *Traité de l'argumentation: La Nouvelle rhétorique*. Paris: Presses Universitaires de France. Eng. Overs. (1969): *The New Rhetoric*. Notre Dame: University of notre Dame Press.

Chäim Perelman (2005). *Retorikkens rige: retorik og argumentation*. København: Hans Reitzels Forlag.

Søren Sørensen (udg.) (2002). *Ordets magt: Gorgias og retorikken*. Gistrup: Klassikerforeningen.

Stephen Toulmin (1958). *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.